

СИНЕРГЕТИКА РІДНОЇ МОВИ

2008 рік став ювілейним для двох помітних в історії лінгвофілософської думки праць: книги відомого німецького лінгвіста і методиста, засновника європейського неогумбольдтіанства Йогана Лео Вайсґербера (1899–1985) "Рідна мова і формування духа" (1928) і книги російського релігійного філософа отця Павла Флоренського (1882–1937) "Біля вододілу думки" (рос. У водоразделов мысли") (1918). У книзі німецького ученого, перекладеній багатьма мовами, глибоко й оригінально опрацьовується проблема зв'язків мови з духовними особливостями народу (етносу), для якого вона є рідною; у книзі П. Флоренського сформульована надзвичайно важлива і ще, фактично, не осмислена сучасними лінгвістикою і лінгвофілософією ідея глибинного синергетичного зв'язку людської мови зі світом і людиною, яка цей світ пізнає. Доля обох мислителів та їхніх книг була далеко не простою¹. Нижче розглянемо окремі ідеї цих учених на тлі роздумів про духовну сутність мови видатного лінгвіста і лінгвофілософа Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835), а також міркувань про рідну мову і рідномовні обов'язки кожної свідомої людини великого українського просвітника і патріота професора Івана Огієнка (митрополита Іларіона).

Незмінний інтерес до проблем рідної мови, її природи і сутності, впливу на окрему людину і народ (етнос) у цілому сформувався у Л. Вайсґербера в молодому віці як результат практичних потреб викладання німецької мови. Уже в ранніх працях учений обстоював існування мовного закону людства, згідно з яким буття людини значною мірою визначається мовою. Ця теза своїми витокami сягає думки В. фон Гумбольдта про мову як духовну силу, "вічний посередник між духом і природою" [2, с. 169].

Осереддям мовного закону людства, за Вайсґербером, є закон рідної мови. Рідна мова – це "загальне культурне надбання людей" [1, с. 77], це мова тієї спільноти, з якою людина себе асоціює. У жодної людини "немає власної мови, ніхто не може існувати без рідної мови" [1, с. 80]. Формування "мовного організму" людини (термін Л. Вайсґербера) розпочинається в ранньому дитинстві, коли одно-

¹ Ідеї Л. Вайсґербера були використані геббельсівською нацистською пропагандою, і він довгий час був, фактично, відлучений від науки, а його книги не видавалися, хоча сам учений був противником націонал-соціалізму. Отець П. Флоренський трагічно загинув у Соловецькому таборі особливого призначення (СЛОН) радянського ГУЛАГу.

часно із засвоєнням перших звуків і слів рідної мови відбувається формування понять, які за ними стоять. Духовне становлення особистості неможливе без опертя на рідну мову [1, с. 142]. Для кожного індивіда лише рідна мова може сповна розкрити свої глибини, можливості [1, с. 46], стає найзручнішим, найдосконалішим, наймилішим серцю "інструментом" пізнавальної діяльності [1, с. 143]. Учений постійно підкреслює той факт, що особистість формується з опертям на потенціал рідної мови [1, с. 84]. Ця теза близька думці В. фон Гумбольдта про те, що мова закладена в самій сутності людини [2, с. 51]. Разом з тим кожна людина повною мірою відповідає за збереження, розвиток і вільне функціонування рідної мови [1, с. 155]. Про це проникливо пише Іван Огієнко у своїй "Науці про рідномовні обов'язки" [4]: "Рідна мова – це найважливіша основа, на якій зростає духовно й культурно кожен народ" [4, с. 11], а тому "головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови" [4, с. 15]; і, відповідно, "рідномовна політика – це найважливіша політика всякого народу" [4, с. 12].

За Вайсгербером, виховати мовну особистість означає ненав'язливо розкривати з перших днів життя людини закладену в його рідній мові духовну силу. Ця сила – істинна духовна модель реального світу, накопичувана тисячоліттями засобами рідної мови і способом, притаманним лише цій мові [5, с. 271; 6, с. 184]. Ніби відгукуючись на ці слова, І. Огієнко зазначає: "Тільки рідна мова приносить людині найбільше і найглибше особисте щастя" [4, с. 11]; "виховуйте своїх дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духовних цінностей" [4, с. 27]; "наймиліша мова в цілому світі – то мова рідна" [4, с. 14].

Розкривши значення рідної мови для окремої людини, Л. Вайсгербер переконливо доводить, що рідна мова є тією основою, на якій ґрунтується будь-яка людська спільнота (рід, плем'я, народність, нація). Рідна мова – це та нитка, що пов'язує сучасних її носіїв з минулими і прийдешніми поколіннями, а тому кожен народ має плекати свою мову, постійно дбаючи про її цілісність і розвиток [1, с. 151]. І. Огієнко водночас зазначає, що "Рідна мова глибоко просякає наше духовне життя – приватне й державне" [4, с. 11]. Цю ж тезу розвивав В. фон Гумбольдт, говорячи, що мова "найтоншими нитками своїх коренів зрослася <...> з силою національного духа, і чим вагоміший вплив духу на мову, тим закономірніший і багатший розвиток останнього" [2, с. 47]. За Гумбольдтом, характер конкретного народу "виявляється в мові, він укорінений у глибині самих мов і визначає їх будову" [2, с. 163]. Мова, у свою чергу, є "ніби зовнішнім виявом духа народів: мова народу є його дух, а дух народу – це його мова, і важко уявити собі щось більш тотожне" [2, с. 68]. Між мовою і народом, для

якого вона є рідною, встановлюється глибинний "інтимний зв'язок" [2, с. 79]; без цього зв'язку "рідна мова – однаково і для освічених, і для неосвічених людей – не могла б перевершувати чужу мову своєю владою над серцем, милуючи наш слух раптовою чарівливістю, коли ми повертаємося додому, а на чужині заставляючи за нею тужити" [2, с. 80]. Цей найінтимніший зв'язок мови і народу виникає не випадково: він формується тисячоліттями на певній території, за певних історичних умов, спільності переживань і доль етносу і творить неповторний характер мови: "Характер – природний результат безперервного впливу, який здійснює на мову духовна своєрідність нації. Сприймаючи загальне значення слів завжди індивідуально-неповторним чином, супроводжуючи їх однаковими сприйняттями і обертонами смислу, ... користуючись саме тією мірою свободи при побудові мовлення, яку дозволяє інтелектуальна сміливість народного розуму, співмірна з його здатністю розуміння, нація поступово надає мові специфічного забарвлення, а мова кристалізує в собі ці риси і починає у свою чергу впливати на народне життя. Тому, аналізуючи будь-яку мову, можна робити висновки про національний характер" [2, с. 167–168].

Л. Вайсгербер, спираючись на думки свого великого попередника, вважає, що рідна мова допомагає народу формувати певну однорідність духовних смислів, якими вони послуговуються в усіх сферах життя [1, с. 86]. Німецький учений пише, що рідна мова формує неповторність кожного народу [1, с. 130]; "спільна мова передає всім членам одного мовного співтовариства однакове світосприйняття" [1, с. 130], а тому мову можна вважати спільною пам'яттю народу [1, с. 130]; основою мовного світогляду. Уживаючи сучасну термінологію, можна сказати, що Л. Вайсгербер має на увазі спільну для усіх носіїв конкретної мови картину світу (про це докладніше [6, с. 134 і далі]). І. Огієнко наголошує, що "Рідна й літературна мова – органи надзвичайно ніжні й чутливі, – навіть найменші <...> потрясіння <...> помітно відбиваються і на них" [4, с. 12–13].

Володіння мовою, рідною для її носіїв, стає основою неповторності їхнього мислення, світосприйняття і ставлення до світу та інших людей [1, с. 131, 162]. Безумовно, ці міркування мають своїм підґрунтям концепцію В. фон Гумбольдта про мову як особливе світобачення народу: "Як окремих звук встає між предметом і людиною, так і вся мова в цілому виступає між людиною і природою, яка впливає на неї зсередини і зовні. Людина оточує себе світом звуків, щоб сприйняти в себе й опрацювати світ речей. <...> Людина <...> живе з предметами так, як їх подає йому мова. <...> Кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, звідки людині дано вийти лише частково, оскільки вона тут же входить у коло іншої мови" [2, с. 80]. Ці слова великого мислителя вважаються, так би мовити, девізом гум-

больдтіанства XIX і неогумбольдтіанства XX ст. Для Л. Вайсгербера зв'язок народу з його мовою є доленосним [1, с. 132], оскільки "народність вистає і впаде разом з рідною мовою" [1, с. 132]. Автор зазначає: "У процесі усвідомлення спільної рідної мови виростає почуття згуртованості, кристалізується бажання триматися разом і діяти також як єдине ціле. ... Мовні конфлікти повсюди втілюються в жорстокі форми там, де спроби відчуження народу від його рідної мови наштовхуються на здорову народну свідомість" [1, с. 132].

Визначаючи вплив рідної мови на окрему людину і людський рід у цілому, Л. Вайсгербер не ставив перед собою і не вирішував питання про механізми цього впливу, про те, що єднає людину, її мову і світ. Згадану проблему спробував розв'язати російський релігійний філософ П. Флоренський у праці "Біля вододілу думки", яка увійшла до його нещодавно виданих вибраних творів під загальною назвою "Імена" [7].

Спираючись на окремі думки Аристотеля, зокрема на його поняття енергії як динамічного вияву (на противагу сутності як чогось стабільного, незмінного) всього, що існує у світі, а також на праці "отців" церкви, ідеї середньовічного символічного реалізму і неоплатонізму, здобутки філософської думки XVIII – поч. XX ст., зокрема динамічне (енергетейне) розуміння природи людської мови В. фон Гумбольдтом, П. Флоренський обґрунтував нерозривну єдність у мові, живому слові людської пізнавальної діяльності і світу, який оточує людину і впливає на неї. Для філософа мова – "це рояль серед інших інструментів духу" [7, с. 267]. Найважливішою одиницею мови є слово. Учений вважає, що людське слово **магічне** в тому сенсі, що за його допомогою людина в процесах пізнання єднається з живою природою [7, с. 254] і, використовуючи мову, може впливати на світ [7, с. 231]. Цей вплив стає можливим завдяки тому, що слово "концентрує енергію духа, ніби просякається ним" [7, с. 250], і за допомогою цієї енергії впливає на всі складові світу, зокрема на інших людей. Слово рідної мови в цьому процесі відіграє особливу роль: воно – концентр енергії духа окремої людини і всього етносу [7, с. 250]; "слово – людська енергія і роду людського, й окремої особи – відкриває через особистість енергію людства" [7, с. 257].

Для людського слова притаманні різні вияви магічного впливу на світ і на інших людей, так би мовити, "щаблі" магічності. На думку філософа, найвищу міру концентрації духовних енергій мають імена, зокрема, власні імена, які своєю енергетикою часто визначають долю людей, які носять ці імена. Цій проблемі присвячена окрема праця філософа, яка називається "Імена" [7, с. 433–650]. На нижчих щаблях вияву енергетики – загальні імена та інші слова живої природної мови [7, с. 242]. Нагромадивши за тисячоліття існування значну духовну енергетику, людське слово, мова в цілому, не можуть не впливати на

інших людей, світ у цілому: "Як психофізичне явище слово не димом розлітається по світу, а зводить нас віч-на-віч з реальністю" [7, с. 257], енергіями буття [7, с. 258].

Яким чином слово концентрує пізнавальну енергію людини, завдяки якій особистість може магічно впливати на світ і на інших людей? На думку філософа, ця енергія виформовується усіма складовими слова: звуковим комплексом (за термінологією автора, фонемою), формальною структурою слова, яка пов'язує звучання і значення (або морфемою), і, найголовніше, своєю смисловою організацією (або семемою). При цьому автор стверджує, що звукова організація слова – це "не звук взагалі, <...> це звук надзвичайно опрацьований, звукова енергія, дуже тонко організована, яка має надзвичайно систематизовану будову" [7, с. 235]. Фонема слова – "це членований звук, який твориться живою і розумно-свідомою істотою" [7, с. 238]. Магічна функція смислу слова визначається його семемою. Філософ зазначає, що "кожне слово – це симфонія звуків, воно має величезні історичні нащадкування і містить у собі цілий світ понять" [7, с. 302]. Семема слова рідної мови утворюється, за Флоренським, концентрами творчих актів пізнання людиною та етносом світу, "кожен із яких є завершенням духовного росту <...> цілого народу. <...> Кожен шар семемі – це кристалізація в слові духовного процесу, твердіння духа..." [7, с. 239–240]. Шари семемі, концентруючи тисячолітній досвід народу, який користується рідною мовою, ніби "дрімають" у слові, однак, "потрапляючи в потік живого мовлення, семема оживає і наповнюється внутрішньою силою і значенням" [7, с. 240]. З огляду на семему слово – "конденсатор волі, <...> всього духовного життя <...> народу" [7, с. 241]. На думку філософа, слово можна вважати живим організмом, в якому фонема є кісткою, морфема – тілесною тканиною, а семема – душею [7, с. 238]. У цьому сенсі структура слова ізоморфна структурі Всесвіту. Магічність слова рідної мови полягає в тому, що воно "величезною владою впливає на духовне життя, спочатку того, хто це слово вимовляє, а потім збудженою в мовцеві від доторкування до слова і в слові – від доторкування до душі енергією – на той об'єкт, на який вимовлене слово скероване" [7, с. 241].

Буття у його, так би мовити, "речовому" вияві також має енергетичну природу, сформовану "двобічною" сутністю кожного складника; внутрішнім боком річ повернена до себе самої, творячи власну неповторність; зовнішнім боком – до іншого буття [7, с. 261]. Обидва боки будь-якої речі не механічно приєднані одна до іншої, а творять єдність, саму її суть [7, с. 261]. Як зазначає автор, за давньою філософською і богословською термінологією "ці дві площини буття називаються **сутністю**, або **усією діяльністю**, або **енергією**" [7, с. 261. – Виокремлено П. Ф.]. Все, що є у світі, зазначає мислитель, свідчить про своє існування

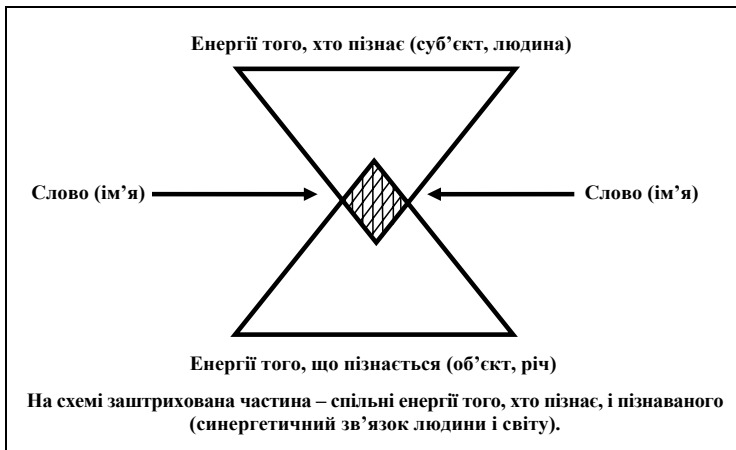
виявом свого життя. Цей вияв і слід уважати **енергією сутності** [7, с. 261. – Виокремлено П. Ф.]. У момент пізнавальної діяльності людини ці два типи енергії (власне людський, мисленнєвий і речі, яку людина пізнає) зустрічаються. Зустріч обох типів енергії породжує незбагненне явище **синергії** (від гр. συνέρυεία – спільна діяльність) пізнаваного (об'єкта) і того, хто пізнає (суб'єкта). Як зазначає дослідник творчості П. Флоренського С. Хоружий, синергетичні ідеї Флоренського цілком відповідають православній доктрині енергетизму, згідно з якою в молитовній практиці "людина поєднується з Творцем не за сутністю, а за енергіями". Останні розуміються як "благодать Бога" [8, с. 284].

Окремі ідеї синергетичної сутності мови були висловлені ще В. фон Гумбольдтом, який, зокрема, писав: "Ні у сфері якій [тобто в межах пізнавальної діяльності. – Ф. Б.], ні в мові як такій ніщо ніколи не буває відокремленим. Але поняття знаходять істинну зв'язність лише тоді, коли дух діє із внутрішньою зосередженістю, коли повноцінна суб'єктивність освітлює об'єктивність, взятую в усій її повноті. Тоді не втрачена жодна зі сторін, якими предмет здатен впливати на нас, і кожен із цих впливів залишає невидимий слід у мові. Якщо в душі пробуджується безпомилкове відчуття, що мова – не просто засіб обміну, який служить взаєморозумінню, а воістину світ, який внутрішня діяльність духовної сили покликана поставити поміж собою і предметами, то людина на правильному шляху до того, щоб усе більше пізнавати в мові й все щедріше вкладати в неї" [2, с. 170–171]. Разом з тим слід зазначити, що видатний мислитель, окресливши ідею в цілому, не розкрив механізми синергетичної взаємодії людини зі світом за допомогою мови. Саме це спробував зробити П. Флоренський.

Процес синергії П. Флоренський пояснює так: енергії двох типів вияву буття (пізнаваного і того, хто пізнає) у момент когнітивної (мисленнєвої) діяльності залишаються не змішуваними, не розчиняються одна в іншій, а об'єднуються за принципом "взаємного проростання", "енергетичної спільної дії", тобто синергетики, в якій уже немає окремо двох енергій, а є щось принципово нове, що стосується духовної природи суб'єкта, який пізнає, і об'єкта, що пізнається, тобто розкривається енергетично [7, с. 261]. Ось як метафорично і навіть поетично описує філософ цей процес спільної дії енергій суб'єкта (людини) і об'єкта (речі): "Пізнання – це дитина, плід спілкування духа, що пізнає, і світу, що пізнається; поєднуючи дух і світ у дійсній, не вимірній єдності; цей плід, однак, не означає поглинання ані одного, ані обох разом родичів, і вони, об'єднані та взаємно збагачені, все ж продовжують своє існування як центри буття. <...> Зв'язок виявів буття, їх співвідношення і взаємного одкровення, є реальним, і, не відриваючись від центрів, що його зв'язують, він не зводиться до них. Цей зв'язок і є синергія, спільна діяльність типів виявів буття, і, безумовно, вона розкриває собою буття – те й інше" [7, с. 262]. Синергія нагадує резонанс,

який несе в собі буття, що його породжує [7, с. 263]. Зрозуміло, що людина, яка пізнає світ і є джерелом синергії, бажає закріпити отриманий синергетичний результат і створює для цього спеціальний орган. "Цим органом самовільного встановлення зв'язку між тим, хто пізнає, і тим, що пізнається, слугує **слово**, а точніше – **ім'я**, або деякий еквівалент його, вживаний як ім'я: метонімія" [7, с. 265. – Виокремлено П. Ф.]. Підсумовуючи сказане про синергетику процесу пізнання світу, автор зазначає: "Ми лише тоді можемо вийти і виходимо із комплексу своїх відчуттів, коли визнаємо шлюбну зустріч об'єктивного з нами. Я можу сказати про акт пізнання: "Ось я, той, хто пізнає сонце, а ось пізнаване мною сонце". Отже, у мені відбувається поєднання двох енергій <...>. Поєднання енергій має назву *συνέργεια*, спільна енергія <...>. Слово – це синергія того, хто пізнає, і речі, яку пізнають <...>" [7, с. 304].

Синергетичну взаємодію енергій того, хто пізнає (людини, суб'єкта пізнання), і пізнаваного (речі, об'єкта пізнання), тобто синергетичну взаємодію людини і світу, за Флоренським, можна схематично зобразити так:

Сформулювавши ідею синергетичної сутності мови, Флоренський намагається встановити етапи синергетики мисленнєвих процесів особистості й етносу (народу), який користується цією мовою як рідною. Учений говорить про два етапи синергетичного процесу пізнання: перший пов'язується із зустріччю енергій пізнаваного і того, хто пізнає; другий – із появою слова. Слово у процесах синергії пізнання – "це блискавка. Воно не є вже ані та, ані інша енергія окремо, ані обидві разом, а – нове, двоєдине енергетичне явище, нова реальність у світі. <...> Слово – це енергетична ізотропа" [7, с. 268]. І далі: "Як нове яви-

ще слово повністю тримається на точках свого дотикання; так, міст, який поєднує два береги, не є той або інший берег, <...> слово – це суб'єкт, що пізнає, і пізнаваний об'єкт, який утримується енергіями, що поєднуються" [7, с. 268]. " <...> слово – це міст між Я і не-Я" [7, с. 268].

Слово, насамперед слово рідної мови, нерозривно й органічно пов'язане з енергіями світу, що оточує певний етнос і сприймається як основа синергетики, для П. Флоренського є вищим, більшим за "просто" знак, який щось позначає в об'єктивній дійсності. Слово має символічну природу, <...>; воно є двоїстим: "будучи самим собою, воно разом з тим є суб'єктом і об'єктом пізнання" [7, с. 269]. Символ, за вченням "отців" Церкви і низки філософів, якраз і відрізняється від простих знаків тим, що має подвійну природу: воно несе в собі енергію пізнання та енергію пізнаваного [7, с. 263, 269]; це реальність, яка є більшою за саму себе [7, с. 305]. На протипагу простому знаку, який позначає річ (у широкому сенсі слова), символ синергетично поєднується з ідеєю речі, а не з річчю [9, с. 81]. Так філософ закладає основи незнакової, символічної сутності мови, яка пізніше буде опрацьовуватись такими видатними мислителями ХХ ст., як Е. Кассігер, Е. Гусерль, М. Гайдеггер та ін. Фактично, за 50 років до Г. Хакена, який уперше заклав основи синергетики як науки, яка на початку ХХІ ст. сприймається як "новий погляд людини на світ і саму себе в цьому світі, <...> новий діалог людини з природою, новий синтез людського знання і мудрості" [3, с. 8], і за 65 років до виникнення такого напрямку в мовознавстві, як синергетика мови, релігійним філософом П. Флоренським були сформульовані ідеї синергетичної сутності людської мови, синергетики рідного слова.

Отже, згідно з мовним законом людства саме жива природна мова поєднує людину і світ, формує зв'язки окремої людини з іншими людьми. Але лише рідна мова як особлива символічна система ці зв'язки гармонізує, витворюючи неповторну для кожної людини і народу (етносу) духовну єдність зі світом. Ці зв'язки і ця єдність невидимі для нашого "фізичного" ока, "налаштованого на повсякденність" (М. Гайдеггер), але вони існують як могутні й непереможні чинники незнищенної людської душі, яка прагне до споконвічної цілісності зі світом і його Творцем.

1. *Вайсгербер Й. Л.* Родной язык и формирование духа. – М., 2004; 2. *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию. – М., 1984; 3. *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Основания синергетики. – СПб., 2002; 4. *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки. – Львів, 1995; 5. *Радченко О. А.* Языковая картина мира или языковое мирозидание? (К вопросу о постулатах И. Л. Вайсгербера) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – Т. 49. – 1990. – № 5. – С. 269–281; 6. *Радченко О. А.* Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. – М., 2006; 7. *Флоренский П.* Имена. – М., 2006; 8. *Хоружий С. С.* После перерыва. Пути русской философии. – СПб, 1994; 9. *Ячин С. Е.* Слово и феномен. – М., 2006.